

עליה לארץ בזמן הגלות א

א. בדפים הקודמים נפגשנו במשנה ובברייתא הדנות במצב שבו רק אחד מבני הזוג רוצה לעלות לארץ (כתובות ק:):

הכל מעלין לארץ ישראל ואין הכל מוציאין... ת"ר: הוא אומר לעלות, והיא אומרת שלא לעלות - כופין אותה לעלות, ואם לאו - תצא בלא כתובה (הבעל רשאי לגרשה ללא כתובה כדין מורדת), היא אומרת לעלות, והוא אומר שלא לעלות - כופין אותו לעלות, ואם לאו - יוציא ויתן כתובה (וכופים אותו לגרש כדי לאפשר לה לעלות לארץ).

התוספות כתבו שהלכה זו אינה חלה בימיהם ונימקו זאת בשני נימוקים (שם):
הוא אומר לעלות כו' - אינו נוהג בזמן הזה דאיכא סכנת דרכים והיה אומר רבינו חיים דעכשיו אינו מצוה לדור בא"י כי יש כמה מצות התלויות בארץ וכמה עונשין דאין אנו יכולין ליזהר בהם ולעמוד עליהם.

מהם שני הנימוקים? איזה מהם מובן לך יותר? מהי סברתו של רבנו חיים?

הנימוק הראשון הוא סכנת הדרכים שבעליה לארץ. נעיר שכדי להבין נימוק זה יותר צריך להיזכר בתקופתם. התחילה אז עליה לארץ אך הדבר היה מסוכן מאוד. מעבר לסכנות הרגילות של עליה לארץ מאירופה בתקופה מסוכנת זו, מסעי הצלב לארץ היו אז בעיצומם וכמובן שזו היתה סכנה עצומה. הנימוק השני הוא חוסר היכולת להיזהר במצוות התלויות בארץ. גם כאן, כדי להבין טוב יותר את הרקע ההיסטורי של הדברים צריך להיזכר במצב הארץ באותה תקופה: ישוב קטן ועני ללא תלמידי חכמים רבים. אפילו תלמידי החכמים לא היו אז בקיאים כ"כ במצוות התלויות בארץ, וכן היו אז מחלוקות רבות שלא הוכרעו והלכות שלא בוררו, ללא ספרים שנכתבו בתחום וללא תלמידי חכמים שבקיאים בו וללא פסיקה מוסכמת ומנהג, כך שבפועל היה קשה להיזהר ולשמור על המצוות התלויות בארץ.

ב. ננסה להתבונן בסברת רבנו חיים הכהן, 'והיה אומר רבינו חיים דעכשיו אינו מצוה לדור בא"י'. עולה מפשטות לשונו שהקושי להיזהר בקיום המצוות התלויות בארץ גורם לביטולה של מצוות ישוב הארץ בזמן הזה. וכך כתבו בדעתו משיבים רבים ובניהם המהרש"ך¹ הדין בגדרי היתר שבועה לעלות לארץ. יש להחמיר יותר בהיתר שבועה לקיים

1. ביוגרפיה (פרויקט השו"ת): "רבי שלמה בן אברהם הכהן נולד בסראי שביוון (ליד שאלוניקי) בשנת ה"א ר"פ (1520) לערך. הוא כיהן כרב בביטול (היום ביוגוסלביה), ואחר כך כרב של הקהילה הקשטיליאנית בשאלוניקי. עיקר פרסומו הוא מתשובותיו. נפטר בשנת ה"א שס"א (1601) לערך".

מצוה, ורבותינו המשיבים נשאלו כיצד להתייחס לשבועה לעלות לארץ, האם להחמיר בה כשבועה לקיים מצוה. **המהרש"ך** כותב (ב, מא):

תשובה, יראה לענ"ד דמילתא דפשיטא היא דקושטא דמילתא דלא חמירא שבועה הנשבע לעלות לארץ ישראל משאר שבועות דעלמא, וכי היכי דבשאר שבועות דעלמא נזקקין להתיר אפילו על ידי חרטה²... הכי נמי הנשבע לעלות לארץ ישראל נמי נזקקין לו להתיר בחרטה, שעם היות שיראה שהנודר לעלות לארץ ישראל הוא נדר גדול שרוצה לעמוד במקום קדושה, מ"מ לא מיקרי שבועה לקיים איזה מצוה (שאותה אין להתיר על ידי חרטה³), לא מדברי תורה ולא מדברי סופרים כמו שכתבו התוספות... היה אומר רבי חיים ועכשו אינו מצוה לדור בארץ ישראל, כי יש כמה מצות התלויות בארץ וכמה עונשין דאינם יכולין ליזוהר בהן ולעמוד עליהם. באופן דיראה דאין בשבועת הנשבע לעלות לארץ ישראל שום סרך של מצוה להחמיר בהתרתה יותר מבשאר שבועות דעלמא.

התבונן בדברים: מה הקשר בין הקושי בזהירות בקיום המצוות התלויות בארץ ובין קיומה של מצוות ישוב הארץ? כיצד הקושי מפקיע את המצוה? מה נוכל ללמוד מכך על מהות מצוות ישוב הארץ לדעתו?

נראה שקשר זה מלמד שמצוות ישוב הארץ לתפיסתו אינה מצוה עצמאית אלא אמצעי לקיום המצוות התלויות בארץ. הבנה זו עולה מדברי חכם נוסף מבעלי התוספות, **הרשב"ם**, הכותב בהסבר האיסור לצאת מהארץ (ב"ב צא):

אין יוצאין כו' - שמפקיע עצמו מן המצות.

איסור היציאה מהארץ אינו עומד בפני עצמו, כחלק ממצוות יישוב הארץ, אלא הוא קשור למצוות התלויות בארץ. וכך כותב בעל שו"ת **אהל משה** בהסבר דברי רבנו חיים (ב, כג):

ולדעת רש"י דסובר דאין בישיבת הארץ משום מצות עשה⁴ צריך לומר דמה שהפליגו חכמים בשבח דירת הארץ הוא משום קיום מצות יתירות התלויות בישיבת הארץ, וממילא בזמן שבית המקדש קיים שאז אפשר לקיים כל מצות הארץ יש בזה משום מצוה, אבל כעת שאין באפשרות לקיים המצות אין מצוה לדור בארץ... לשיטת ר"ח בתוס' כתובות

2. גם חרטה צריכה להיות 'חרטה דמעיקרא', שהנשבע יתחרט על עצם שבועתו, אך הנשבע לא צריך להצביע על משהו נקודתי שבגללו השבועה היתה טעות (משהו שלא ידע ואם היה יודע לא היה נשבע) אלא די שיאמר שמתחרט עתה על עצם שבועתו.

3. יש שיטות שאין להתירה כלל, ויש שיטות שאפשר להתירה אך בפתח ולא בחרטה - הנשבע צריך להצביע על משהו שהתחדש שאם היה יודע אותו לא היה נשבע ואין די בעצם החרטה.

4. כפי שראינו בדף 'יישוב ארץ ישראל - רמב"ן' רש"י פירש את הפסוק כהבטחה (שאם נגרש את הגוים נוכל להתקיים בארץ ואם לא נוכל להתקיים בה) ולא כמצוה עצמאית לשבת בארץ. חלק מרבותינו למדו מכך שלדעתו אין מצוות ישוב הארץ.

שפסק דעכשיו אין מצוה לדור בארץ ישראל כי יש כמה מצות התלויות בארץ וכמה עונשין דאין אנו יכולים ליזהר בהם ולעמוד עליהם, ולדעה זו צריך לומר נמי דאף דאיכא בישיבת הארץ משום קדושת השכינה, כי בה בחר ה' לנחלה ועיני ה' בה מראשית השנה עד אחריתה, מכל מקום אין בזה משום מצוה עשה, אלא ע"י הישיבה בה אפשר לקיים מצות ה'... וממילא בזמן הזה שאי אפשר לקיים המצות אין מצוה לעלות, מה שאין כן לדעת הרמב"ן ודעימיה החיוב של ישיבת הארץ הוא משום קדושת הארץ ולכן היא מצוה לדורות.

מה יסוד המצוה לדעת רבנו חיים הכהן?

מצוות ישוב הארץ היא אמצעי לקיום המצוות התלויות בארץ, ולכן המצוה בטלה כאשר אי אפשר להיזהר בקיומן של המצוות התלויות בארץ. אם ערכה של מצוות ישוב הארץ היה עצמאי, ולא רק אמצעי לקיום המצוות התלויות בארץ, קיומה לא היה תלוי ומותנה ביכולת להיזהר בקיומן.

ג. נפגשנו אפוא עם הבנה אחת בדברי רבנו חיים הכהן: חוסר היכולת להיזהר בקיום המצוות התלויות בארץ מוביל לביטולה של מצוות ישוב הארץ ואי קיומה⁵, והדבר מלמד שמצוה זו אינה עצמאית אלא כלי לקיום המצוות התלויות בארץ. ר' שלמה זלמן אוירבך חולק על הבנה זו של דברי רבנו חיים הכהן ומסביר את הדברים אחרת (שו"ת מנחת שלמה ג, קנח):

כתב כת"ר דלדעת הגר"א (אבה"ע עה ס"ק יז) עיקר מצות ישוב א"י הוא כדי לקיים המצוות התלויות בה". וכתב נמי "וכן נראה מדברי התוס' כתובות קי"י לפי סברת ר"ח כהן". ולענ"ד אינו כן, ואדרבה מדברי ר"ח כהן מוכח שגם בזמן הזה שפיר נוהגת מצוה רבה זו של ישוב א"י, אלא שהוא סובר דכיון שאין יכולין להזהר בזמן הזה בקיום המצוות התלויות בה, לכן חלילא לבוא לא"י ולעבור על חוקי ד' ותורותיו ולקיים את המצוה על ידי עבירות. ומכל מקום בזמננו דאפשר שפיר לשמור ולקיים שפיר חייבין לעלות גם לר"ח כהן. והרי זה למה שכתב שם בתחילת הדברים דלא נוהג בזמן הזה משום סכנת דרכים, שהפטור הוא מטעם אחר, אבל לא מפני שבעיקר המצוה יש חילוק בין זמן הזה לזמן הבית.

מהם ההבדלים בין הבנתם של המהרש"ך והאהל משה בדברי רבנו חיים הכהן ובין הבנתו של ר' שלמה זלמן אוירבך?

5. כך ששבועה לעלות לארץ מוגדרת כשבועה בדבר רשות ולא כשבועה לקיים מצוה.

להבנת הרב אורבך, ר' חיים הכהן לא חלק על עצם קיום המצוה בזמן הזה⁶, אלא שלדעתו אסור לקיימה משום שהדבר יוביל לעבירות ותוצאות שליליות – אנשים שיעלו לארץ ויקיימו את המצוה לא ידעו להיזהר בקיום המצוות התלויות בארץ, ועל כן עדיף שלא יקיימו את המצוה מאשר שיקיימו אותה ויעברו עבירות. לפי הבנה זו אי אפשר ללמוד מדברי רבנו חיים הכהן שמצוות יישוב הארץ היא רק כלי לקיום המצוות התלויות בארץ, שכן יתכן שגם לדעתו היא מצוה עצמאית שנובעת מקדושת הארץ וערכה, אך עדיין אין לקיימה במחיר עבירות ואיסורים.

ד. חלק מרבנותינו הסבירו את דברי הרא"ש הבאים לאור יסודו של רבנו חיים הכהן (שו"ת הרא"ש יב, ז):

ששאלת בענין מי שנדר ללכת לא"י. דע שיש לאותו נדר התרה כמו לשאר נדרים, ואם נדר ונתחרט ילך לפני שלשה יודעים בטיב נדרים ויתירו לו.

מדוע יש לאותו נדר התרה כמו לשאר נדרים, הרי אין מתירים נדרי מצוה⁷ ועליה לארץ היא מצוה! חלק מהחכמים הסבירו את דברי הרא"ש לאור דברי רבנו חיים כהן, ונלמד את דיונו של המהרי"ט⁸ (שו"ת ב, כח):

ומורי הרב מהר"ר שלמה סאגיש ז"ל היה אומר שטעמו של הרא"ש משום דאזיל לשיטת הר' חיים שהובא בתשובה בשלהי כתובות דעכשיו אין מצוה לדור בא"י כי יש כמה מצות התלויות בארץ וכמה עונשים שאין אנו יכולים ליזהר בהם ולפיכך אמר שיש לנדר הזה התרה כשאר נדרים⁹.

המהרי"ט הקשה על דברי רבנו חיים הכהן קושיות רבות עד שטען שהדברים נכתבו על ידי תלמיד טועה, ונלמד חלקן (שם):

ולא יתכן דעלה סמך הרא"ש ונראה לי שאינה מיסוד התוס' שהרי הרא"ש ז"ל לא הביאה בתוספותיו וגם לא בהלכות... ועוד דעיקר הטעם (של מצוות ישוב הארץ) משום קדושת ארץ ישראל ומצות ישיבתה הוא אפי' בזמן הזה בחרבנה כמו שכתב הרמב"ן ז"ל בפ' המצות מקרא דזירשתם אותה וישבתם בה ומייתי עובדא דספרי עד ששיבת א"י שקול' כנגד כל המצות.

6. כך שגם לדעתו שבועה לעלות לארץ צריכה להיחשב כשבועה לקיום מצוה ולא כשבועה בדבר רשות.

7. כאמור יש פוסקים שסוברים שאין מתירים אותם כלל, ויש פוסקים הסוברים שרק מחמירים בהתרתם, בפתח ולא בחרטה.

8. ביוגרפיה (פרויקט השו"ת): "רבי יוסף טראני, המהרי"ט, בנו של ר' משה מטראני, המבי"ט, נולד בצפת בשנת ה"א שכ"ח (1568) ונפטר בקושטא שבתורכיה בשנת ה"א שצ"ט (1639). כראש ישיבה בצפת, הוא יצא בשליחות הישוב לקושטא בשנת ה"א שנ"ט (1599) ושם מונה לראש ישיבה ומאוחר יותר לרב הראשי של כל תורכיה. בין תלמידיו היה גם ר' חיים בנבנישתי, בעל הכנסת הגדולה המפורסם. הוא השאיר אחריו פירושים לגמרא, דרשות ובעיקר תשובות, וכן העמיד תלמידים הרבה".

9. ולפי הסבר זה דבריו דומים לדברי המהרש"ך שהובאו לעיל.

המהרי"ט הבין שדברי רבנו חיים הכהן מושתתים על ההנחה שמצוות ישוב הארץ היא רק אמצעי לקיום המצוות התלויות בארץ, ולכן קיומה מותנה ביכולת להיזהר בקיומן. על כך הוא חולק וטוען שמצוות ישוב הארץ נובעת מקדושתה העצמית ולא מהמצוות התלויות בה, וממילא קיומה אינו מותנה ביכולת לקיימן. **המהרי"ט** הוסיף להקשות על ראיית מצוות ישוב הארץ וההלכות הנובעות ממנה כאמצעי לקיום המצוות התלויות בארץ (שם):

ואי משום קיום המצוות התלויות בה אשה מאי עבידתה במצות אלו שתהא כופה את האיש לעלות¹⁰ הרי אמרו בפ"ק דקידושין לענין כבוד אב ואם איש יש ספק בידו לעשות (הוא יכול לכבד את הוריו והוא חייב בכך) אשה אין ספק בידו לעשות (לכבד את הוריה) מפני שרשות אחרים עליה (רשות הבעל שעליה לדאוג לצרכיה) וכל שכן לשאר מצות¹² וכ"ש מצות התלויות בארץ דכל מה שקנתה אשה קנה בעלה (והשדה שלו ולא שלה) ואיהו הוא דמחייב במצות התלויות בקרקע ולא היא ולמה תכוף את בעל לעלות לא"י. ותו עבד מה שייך במצות התלויות בארץ (הרי אין לו שדה) דאמרי... הכל מעלין לאיתו עבדים ופרשו הרמב"ם ז"ל בפ' ח' מה' עבד' בעבד כנעני שאמר לעלות לא"י שכופין את רבו לעלות עמו (או למכור אותו למי שעולה לארץ) וכן כתבו בשם הראב"ד ז"ל.

הסבר את קושיית המהרי"ט מכפיית הבעל לגרש.

כאמור, דברי רבנו חיים הכהן מושתתים על ההנחה שמטרת מצוות ישוב הארץ והלכותיה היא קיום המצוות התלויות בארץ. על כך הוא מקשה: אם כך אז מדוע כופים את הבעל לגרש אם האישה רוצה לעלות והוא אינו רוצה? האם הערך של קיום המצוות התלויות בארץ גובר על מחויבות האישה לבעל, הרי מחויבות זו גוברת על מצוות כיבוד הורים, ומדוע אפוא שהיא לא תגבר על קיום המצוות התלויות בארץ¹³? אלא ודאי, טוען המהרי"ט, מוכח מיישום המצוה באישה נשואה שעניינה אינו קיום המצוות התלויות בארץ אלא עניין עצמי שנובע מקדושתה העצמית של הארץ ומעלתה. מאחר שכך, אין הבדל בין האיש לאישה, ואם האישה רוצה לגור בארץ ולהידבק בקדושתה על הבעל לאפשר לה זאת.

10. כפי שראינו, אם האישה רוצה לעלות והאיש אינו רוצה, כופים את האיש לגרשה בכתובה. דין זה נובע ממצוות ישוב הארץ, ולהבנת רבנו חיים הכהן מטרתו קיום המצוות התלויות בארץ.

11. ומחויבותה לבעל גוברת על מחויבותה לבית הוריה.

12. שהמחויבות של האישה לבעלה גוברת על הערך של קיום שאר המצוות, ולכן לא יתכן שנכוף את הבעל לגרש כדי שהאישה תקיים את המצוות התלויות בארץ.

13. ואין כוונתו שמחויבות האישה לבעל מתירה לה לעבור על איסורים, אלא שכשם שלגבי כיבוד הורים אומרים שהיא גרה בבית בעלה ולא צריכה ללכת לבית אביה כדי לכבדו, כך נאמר לגבי המצוות התלויות בארץ – שהיא גרה בבית בעלה בחו"ל ולא צריכה ללכת לארץ כדי לקיימן.

בעקבות קושיות אלו ואחרות, טען **המהרי"ט** שדברים אלו לא נכתבו על ידי התוספות (שם):

והאיר את עיני שמצאתי בהגהות מרדכי כלשון הזה כת' רבינו חיים כהן בתשובה דה"מ בימיהם שהיה שלום אבל עכשיו שהדרכים משובשים אינו יכול לכופה דהוי ליה כמו חפץ להוליכה למקום גדודי חיה ולסטים... ע"כ הרי שתשובת הר' חיים כהן ז"ל לא באה אלא מטעם סכנת הדרכים ומה שכתבו בתוספות דאין מצוה לדור בא"י הגהת תלמיד היא ולא דסמכא היא כלל.

ה. דחיית הדברים הובילה את המהרי"ט לחיפוש הסבר אחר לדברי הרא"ש לפיהם אפשר להתיר נדר לעלות לארץ¹⁴ (שם):

ומשמע לי שטעמו של הרא"ש בתשובה זו שהשוה נדר זה כשאר נדרי הרשות היינו משום דנדר זה שנדר לעלות אין בו מצוה שאין עיקר המצוה בעליה אלא בישיבה¹⁵ והדירה שמה כמו שהביא הרמב"ן ז"ל אבל מי שעולה לראותה על דעת לחזור לא מצינו בזה מצוה מפורסמת. ואפ"י תימא שזכות הוא לו ממה שאמרו כל המהלך ד' אמות בא"י מובטח לו שהוא בן העולם הבא דכתי' ורוח להולכים בה מכל מקום מצות עשה ליכא ועוד ההיא מתפרשה בנקבר שם אלא שלא הספיק לדור ולישב בה.

כך כותב גם **הרשב"ש**¹⁶ (שו"ת א):

ומדבר זה יצא לנו דין אחר, והוא כי הרא"ה ז"ל כתב במסכת פסחים בפרק ואלו עוברים שהנשבע לקיים את המצוה אין לו הפרה, לפי שכל נדר או שבועת איסור אינן ניתנים אלא בפתח וחרטה, והפתח הוא שאמר אי ידענא לא נדרנא, והחרטה היא שאמר אני נוחם על שבועה זו מעקר השבועה, ושני דברים אלו אי אפשר לאומרם בנדר או בנשבע לקיים את המצוה. ואם אדם נשבע שיעלה לא"י, אם היתה העליה בעצמה היא המצוה אין לו הפרה, אבל כשאמרנו שאין העליה אלא הכשר מצוה יכול לישאל על שבועתו. וכן הנשבע שלא יעלה לא"י שבועה ואינו נשבע לבטל את המצוה¹⁷, הא למה הדבר דומה שנשבע ילוש המצה או לא יאפה אותה, או למי שנשבע שלא יעשה סוכה, ששבועתו שבועה, לפי שאין אפיית המצה ועשיית הסוכה אלא הכשר המצוה וסבה מקדמת למצוה.

14. דברים אלו קשים כאמור, הרי אי אפשר להתיר נדר לקיים מצוה. ר' שלמה סאגיש הסבירם לאור דברי רבנו חיים הכהן: בזמן הזה אין מצוה לדור בארץ ישראל ועל כן נדר לעלות לארץ נחשב כנדר לדבר רשות ולא כנדר לקיים מצוה.

15. והוא הרי נשבע לעלות, וגם אם התכוון לעלות כדי לדור, העליה עצמה אינה המצוה, וממילא נדר לעלות אינו נחשב כנדר לקיום מצוה.

16. כסברת עצמו ולא כהסבר לדברי הרא"ש.

17. שבועה לביטול המצוה אינה חלה, והרשב"ש סבור ששבועה לביטול הכשר מצוה חלה ועליה לארץ היא לדעתו הכשר מצוה ולא מצוה.

1. הסבר המהרי"ט לדברי הרא"ש מניח שהעליה עצמה אינה מצוה אלא רק הכשר מצוה למגורים הקבועים בארץ¹⁸. עולה ממנו שביקור בארץ אינו מצוה וכך כותב גם השלטי **גיבורים** (שבועות ח. בדפי הרי"ף):

דכי היכי דהיציאה על מנת לשוב אינה עבירה¹⁹, כך ההליכה על מנת לחזור אינה מצוה, דעיקר ההליכה והיציאה תלוי בדירה.

אולם, חלק מרבתינו מייאנו לקבל זאת, וכך למשל כתב **החלקת יעקב**²⁰ (יו"ד קכח):

לכאורה היא גמ' מפורשת שלהי כתובות ופסקה הרמב"ם הל' מלכים פ"ה כל המהלך ד' אמות בא"י מובטח לו שהוא בן עוה"ב (וא"כ גם הביקור בארץ הוא מצוה ולא רק המגורים הקבועים)... אכן המהרי"ט בח"ב ס' כ"ח האריך לישב תשובת הרא"ש כלל י"ב במי שנדר לעלות לא"י שכתב דיש לנדר זה התרה, והלא נדר של מצוה אין לו התרה, ומישב דלעלות בלי שידור בשם אינו מצוה רק זכות - ואפשר גם זכות אינו, דמבואר דכל המהלך ד' אמות בא"י מובטח לו שהוא בן עוה"ב הוא רק כשקבור שם... וא"כ כיון דבעליה לא הוי מצוה וגם לא זכות רק מכשיר מצוה, משום הכי שפיר פסק הרא"ש דיש לו התרה. והנה המעיין ברמב"ם בהל' מלכים פ"ה ה"א וז"ל אפ"י הלך בה ד' אמות זוכה לחיי עוה"ב וכן הקבור בה נתכפר לו שנאמר וכיפר אדמתו עמו וכו' הרי להדיא דעת הרמב"ם דההולך ד' אמות הוא בן עוה"ב אף בשאינו קבור בשם לא כדעת המהרי"ט.

אם העליה היא מצוה ולא רק הכשר מצוה למגורים הקבועים, איך נסביר את דברי הרא"ש? החלקת יעקב הולך בדרכו של הגר"א ומסביר אותה (שם):

ובביאור הגר"א לסימן רכ"ח מציין מקור הדין דיש התרה לעלות לא"י מהא דמבואר שם בסע' מ"ב דמי שנדר להתענות או לצדקה דיש לו התרה... אף דלצדקה גם כן ודאי מצוה ואפילו הכי י"ל התרה, וכמו כן נמי לעלות לא"י, וצריכין על כרחך לחלק בין מצות צדקה וכדומה דאינה חיובית דיש לה התרה (וגם מצוות ישוב הארץ אינה חיובית אלא קיומית), ובין שארי מצוות (עשה חיוביות רגילות שאין להן התרה).

מדוע אפשר להתיר את השבועה לעלות לארץ? מה משותף לישוב הארץ ולצדקה שמבדיל אותן ממצוות העשה הרגילות שאין להן התרה?

18. ויש לו שתי השלכות: האחת, אפילו אם כוונתו לעלות ולדור בארץ בקביעות, מאחר שהעליה עצמה אינה המצוה, נדר לעלות אינו נחשב כנדר לקיום מצוה. השנייה, ביקור בארץ, עליה על מנת לשוב, אינו נחשב כקיום מצוה.

19. השלטי גיבורים סבור כמהרי"ט שיציאה זמנית לא נאסרה כלל, וראה בהרחבה בדפים 'יציאה מהארץ'.

20. ביוגרפיה (פרויקט השו"ת): "ר' מרדכי יעקב ברייש נולד בפולין בשנת תרנ"ו (1896). שימש כרב בכמה קהילות בפולין וגרמניה, ומשנת תרצ"ד, לאחר שברח מן הנאצים, כרב הקהילה החרדית בציריך, עד פטירתו בשנת תשל"ז".

לדבריו, אפשר להתיר שבועות לקיום מצוות קיומיות, כצדקה²¹, ואי אפשר להתיר שבועות לקיים מצוות חיוביות, כהנחת תפילין ושיבה בסוכה. מצוות יישוב ארץ ישראל היא מצוה קיומית להבנת הרא"ש²² - כלומר, העושה אותה מקיים מצוה אך הוא אינו חייב לקיימה - ולכן הוא מאפשר להתיר שבועה לעלות לארץ.

ז. גלך לסיום למקום נוסף שבו רבותינו הפוסקים דנו בשאלת משמעות והגדרת הביקור בארץ. חכמים אסרו על יציאה להפלגה ארוכה שלושה ימים לפני השבת²³, והתירו זאת לצורך מצוה. האם גם עליה לארץ נחשבת כצורך מצוה? ומה על ביקור בארץ? רבותינו הפוסקים נחלקו בשאלה זו (שו"ע אור"ח רמח"ד, ד):

והעולה לארץ ישראל, אם נזדמנה לו שיירא אפילו בערב שבת, כיון דדבר מצוה הוא, יכול לפרוש.

המג"א הביא את המחלוקת (שם ס"ק טו):

והעולה לא"י. ודוקא על דעת להתיישב (העליה נחשבת כמצוה) וי"א אפי' על מנת להחזיר כיון דאפילו מהלך ד' אמות בא"י מצוה היא.

ננסה לסכם לסיום:

1. אם הבעל רוצה לעלות לארץ ישראל והאישה אינה רוצה - הוא יכול לגרש ללא כתובה. וכן להיפך, אם האישה רוצה לעלות לארץ והאישה אינו רוצה, כופים את האיש לגרש בכתובה.

2. התוספות מחדשים שהלכה זו לא נוהגת בימיהם, ומנמקים זאת בשני אופנים: הראשון, סכנת הדרכים שבעלייה לארץ. השני, "והיה אומר רבינו חיים דעכשיו אינו מצוה לדור בא"י כי יש כמה מצוות התלויות בארץ וכמה עונשין דאין אנו יכולין ליזהר בהם ולעמוד עליהם".

3. כיצד הקושי בשמירת המצוות התלויות בארץ מוביל לביטול מצוות יישוב הארץ? למדנו שתי דרכים:

21. אותו אדם שנשבע לתת סכום מסוים לצדקה לא היה חייב לתת אותו, ואם נתן קיים מצוה, ולכן שבועה לתת צדקה היא בדרך כלל שבועה לקיים מצוה קיומית.

22. עוד על המחלוקת אם מצוות יישוב הארץ היא חיובית או קיומית ראה בדף מצוות יישוב הארץ כמצוה קיומית.

23. אחד הטעמים המרכזיים הוא שמאחר ויצטרך לחלל שבת בהפלגה, הפלגה סמוכה לשבת נראית ככניסה מכוונת למצב של צורך לחילול שבת משום פיקוח נפש.

א. הדבר מוכיח שלתפיסתו מצוות ישוב הארץ אינה מצוה עצמאית אלא רק אמצעי לקיום מצוות התלויות בארץ. לכן, אם אי אפשר להיזהר בקיום המצוות התלויות בארץ, האמצעי בטל.

ב. ר' שלמה זלמן אוירבך טען שגם לדעת רבנו חיים הכהן המצוה קיימת, אלא שאין לקיימה כאשר קיומה יוביל לעבירות אחרות. לפי תפיסה זו, אין להוכיח מכאן שלדעת רבנו חיים הכהן המצוה היא רק אמצעי לקיום המצוות התלויות בארץ – יתכן שהיא מצוה עצמאית, ובכל זאת אין לקיימה במחיר עבירות אחרות.

4. המהרי"ט הבין את דברי רבנו חיים הכהן כאפשרות הראשונה – שלדעתו מצוות יישוב הארץ היא רק אמצעי לקיום המצוות התלויות בארץ, ולכן הקושי בקיומן מוביל לביטול המצוה. הוא מקשה על כך קושיות רבות, וחולק על הדברים עד כדי הטענה שתלמיד טועה כתבם.

5. הרא"ש מחדש שנדר לעלות לארץ אינו נחשב כנדר מצוה, ולכן ניתן להתירו כנדר רגיל, ואין מחמירים בהתרתו כבנדרי מצוה. נפגשנו עם שלוש דרכים בהבנתו:

א. הרא"ש סבור כרבנו חיים הכהן שמצוות יישוב הארץ לא נהגה בימיהם.

ב. המהרי"ט שחלק על סברה זו שיוחסה לדעתו בטעות לרבנו חיים הכהן, כמובן מיאן באפשרות להסביר לאורה את הרא"ש, והסביר אחרת: הרא"ש סבור שהמצוה היא רק לדור בארץ ולהתיישב בה בקביעות, ועצם העלייה לארץ אינה מצוה. לכן, נדר לעלות לארץ אינו נחשב כנדר מצוה.

ג. חלק מרבתינו חלקו על הטענה שהעליה לארץ לכשעצמה אינה מצוה, ולדעתם גם ביקור זמני בארץ מוגדר כמצוה ולא רק הדירה הקבועה בארץ. אולם, לדעתם מצוות ישוב הארץ היא מצוה קיומית ולא חיובית, והרא"ש סבור שנדר לקיום מצוה קיומית אינו מוגדר כנדרי מצוה.

עליה לארץ בזמן הגלות ב

א. בדף הקודם התחלנו להיפגש עם דברי התוספות לפיהם דין 'הכל מעלין לארץ ישראל', דין שמגדיר את בן הזוג שלא רוצה לעלות לארץ כאשם בפירוק הנישואים¹, לא חל בימיהם, והתמקדנו בנימוקו של רבנו חיים הכהן לכך, 'זהיה אומר רבינו חיים דעכשיו אינו מצוה לדור בא"י כי יש כמה מצות התלויות בארץ וכמה עונשין דאין אנו יכולין ליזהר בהם ולעמוד עליהם'. בחלקו הראשון של דף זה נתמקד בנימוקם הראשון (כתובות ק:):

הוא אומר לעלות כו' - אינו נוהג בזמן הזה דאיכא סכנת דרכים².

כך כותב גם הריטב"א בשם רבו (שם):

ומיהו שמעתי מרבינו דדוקא שיש שם יישוב ארץ ישראל ושאין סכנה בדרכים ושאינו צריך לעבור ים שהוא בחזקת סכנה.

הרשב"ט, ר' שלמה בן ר' שמעון דוראן, יישם את דברי התוספות בימיו ופירט את הסכנות שכרוכות בעלייה (שו"ת הרשב"ט א):

סוף סוף שם צריך לבחור שני דרכים, או דרך מדבר ברק"ה או דרך ים. והדבר ידוע שאין יכול יהודי לעבור במדבר ברק"ה, והים ג"כ מעותד לשני הזקים גדולים, חשש טביעה אם ילך בימות הגשמים שכמה מילין צריך לעבור קודם שיגיע לנא אמון, שהוא הנמל הראשון בארצות ישמעאל מפאת מערבית לא"י, והליכת הימים בימות הגשמים אפילו למקום קרוב הוא סכנה, וכל שכן למקום רחוק כזה. ורבותינו אמרו במדרש חזית כל זמן שישראל שואלים גשם קטור אלפך, כלומר קשר ספינתך. וכבר ספרו לנו הראשונים בזמן קדום לא היו מפליגים אפילו הנוצרים הבקיאיים בים בימות הגשמים, מאגושט"ו עד מרצ"ו, אלא עתה מקרוב דאיתמסר עלמא בידא דטפשאי שמסכנים בעצמם בימות הגשמים, וכבר ראינו כמה פגעים, הש"י ישמור עמו ישראל אמן. וגם בימות החמה יש לסטים מצויים בים, ואפילו יפליגו הנוצרים בספינות שמסוף העולם עד קצה המזרח, הולכים אניות הלסטים למהר שלל חש וכו', וסכנת שביה גדולה דשבי כלהו איתנהו ביה כדאיתא בפ"ק דבתרא.

1. "הכל מעלין לארץ ישראל ואין הכל מוציאין... ת"ר: הוא אומר לעלות, והיא אומרת שלא לעלות - כופין אותה לעלות, ואם לאו - תצא בלא כתובה (הבעל רשאי לגרשה ללא כתובה כדין מורדת), היא אומרת לעלות, והוא אומר שלא לעלות - כופין אותו לעלות, ואם לאו - יוציא ויתן כתובה (וכופים אותו לגרש כדי לאפשר לה לעלות לארץ)".

2. בדף הקודם הזכרנו שבימיהם הדרכים מאירופה לארץ ישראל היו מסוכנות במיוחד בשל מסעי הצלב שעשו את דרכם לארץ.

ההפלגה בים מסוכנת, בחורף ובקיץ. בהמשך, מתמודד הרשב"ש עם השאלה מדוע יסוד זה של סכנת הדרכים לא הוזכר בגמ'³ ובראשונים אחרים כרי"ף וכרמב"ם (שם):
 ואם רבותינו זכרונם לברכה לא הזכירו תנאי זה, שהתלמוד נתקן בפאת המזרח (ואפשר היה להגיע לארץ בשיירות ולא דרך הים). וגם המתבררים שלא הזכירוהו מחמת שנמשכו אחר התלמוד.⁴
 ועוד שדבר זה הוא מחמת שאין צריך לאמרו, שדבריהם ז"ל לא היו עם השוטים אלא עם החכמים, וכל בעל שכל מכיר שבמקום סכנה מצויה אסור לסכן בעצמו, ולא דברו ז"ל אלא באפשר, אבל בשאי אפשר ויש סכנה בדבר לא אמרוהו.

מהם שני הסברי הרשב"ש להשמטת יסוד סכנת הדרכים בגמ' ובראשונים?

ב. אילו מצבים הוגדרו כמסוכנים? במצב שבו אנשים רגילים להפליג לצורך פרנסתם, האם עדיין נאמר שהפלגה בים מוגדרת כמסוכנת ברמה שמבטלת את מצוות העליה לארץ? נשוב להתבונן בדברי הרשב"ש שהגדיר את ההפלגה בים כמסוכנת (שם):
 והליכת הימים בימות הגשמים אפילו למקום קרוב הוא סכנה, וכל שכן למקום רחוק כזה. ורבותינו אמרו במדרש חזית כל זמן שישראל שואלים גשם קטור אלפך, כלומר קשר ספינתך. וכבר ספרו לנו הראשונים בזמן קדום לא היו מפליגים אפילו הנוצרים הבקיאים בים בימות הגשמים, מאגושט"ו עד מרצ"ו, אלא עתה מקרוב דאיתמסר עלמא בידא דטפשיאי שמסכנים בעצמם בימות הגשמים, וכבר ראינו כמה פגעים, הש"י ישמור עמו ישראל אמן.

הוכח מדברי הרשב"ש שלדעתו הגדרת הסכנה היא אובייקטיבית ושגם דרך שאנשים נוהגים לצאת אליה לצורך פרנסה יכולה להיות מוגדרת כמסוכנת!

המבי"ט, רבי משה בן יוסף טראני⁵, לעומת זאת, טוען שהגדרת דרך כמסוכנת תלויה במנהג העולם, ושדרך שסוחרים יוצאים אליה לצורך פרנסתם אינה מוגדרת כמסוכנת (ב, רטז):

3. שלא כתבה שדין הכל מעלין לארץ ישראל לא שייך בשל סכנת הדרכים ולא הזכירה יסוד זה, ומשמע שהדין קיים גם בימי הגמרא.
4. ודרכם לכתוב רק את הדינים שכתובים בגמ', כרמב"ם.
5. ביוגרפיה (פרויקט השו"ת): "רבי משה בן יוסף טראני נולד בשאלוניקי בשנת ה"א ר"ס (1500) ולמד תורתו בתורכיה. המבי"ט עלה לצפת ולמד אצל המהר"י בי רב ואף הוסמך על ידו. ר' משה היה לחבר בית הדין אשר בראשותו עמד ר' יוסף קארו, ורבו חילוקי הדעות ביניהם בענייני הלכה. לאחר פטירת מרן, התמנה המבי"ט לרב הקהילה בצפת. בנו, ר' יוסף (המהרי"ט), ישב בקושטא ומשם השיב, כאביו, לשאלות הרבות בהלכה שהופנו אליו. מהידועים בספריו הם: ספרו על הרמב"ם, קרית

תשובה אם זה שרוצה לעלות לארץ ישראל מחוצה לארץ הוא רחוק הרבה מארץ ישראל שיש סכנה בדרכים ללכת ממלכות למלכות אשר אין שלום ביניהם בין ביים בין ביבשה אינם יכולים לכופ זה את זה לעלות, וגם אם חוצה לארץ זו אינה רחוקה והוא מלכות אחד אם הוא שעת חירום שיש סכנה בדרכים ימתינו עד שיעבור זעם שיהיו הדרכים בטוחים שאין הסוחרים נמנעים מללכת ולבא באותם הדרכים. ונפרש כי בכל מלכות עוטמאן יר"ה מאבילונה עד ארץ ישראל ומשאר מקומות של רומילו ונטולי גם כן עד ארץ ישראל הכל מלכות אחד וברוב הזמנים כל הדרכים משם לארץ ישראל הולכים ובאים שיירות ויכולים בעל ואשתו לכופ זה את זה לעלות, וכל שכן ממצרים וסביבותיה שיכולים לכופ זה את זה... גם כי לפעמים יש סכנת שביה וסכנת נפשות (סכנות רגילות אלו אינן מעכבות את החובה לעלות ואת היכולת לכפות את האישה לעלות) לעולם כל הדרכים הם בחזקת סכנה וצריכים להודות לאל יתברך כמו הולכי המדברות (שהרי תמיד צריך לברך הגומל על הליכה בדרך, ובכל זאת חכמים אמרו שהבעל יכול לכופ את אשתו לעלות, ומכאן שסכנה רגילה שמחייבת לברך הגומל אינה מעכבת ומבטלת את החיוב לעלות) ואינו מעכב את הכפיה לעלות אלא באותם הימים שיש סכנה ידועה בדרכים, אבל כשכל הסוחרים אינם נמנעים מללכת בדרכים גם איש ואשתו יכולים לכופ זה את זה כמו שכתבתי.

איזו סכנה פושרת לדבריו? מהי ראייתו מברכת הגומל לכך שלא כל סכנה פושרת? התבונן בדברים: מהי סברתו? מדוע הגדרת הסכנה תלויה במנהג הסוחרים?

ג. הפוסקים כתבו אפוא שמצוות העליה לארץ וכפיית בן הזוג אינן קיימות כאשר הדרכים מסוכנות. האם מותר אז לעלות? האם מותר לאדם להסתכן בדרכים למען העליה לארץ?

מה אתה חושב? נסה להתבונן בשאלה ולגבש עמדה.

נשוב לדברי הרשב"ש ואל הסברו מדוע סכנת הדרכים לא הוזכרה בדברי ראשונים אחרים (שם):

ועוד שדבר זה הוא מחמת שא"צ לאמרו, שדבריהם לא היו עם השוטים אלא עם החכמים, וכל בעל שכל מכיר שבמקום סכנה מצויה אסור לסכן בעצמו, ולא דברו אלא באפשר, אבל בשאי אפשר ויש סכנה בדבר לא אמרוהו.

ספר, העוסק במיין הדינים לפי סוג חיובם, מדאורייתא או מדרבנן, וספר תשובותיו, שו"ת מבי"ט. הוא נפטר בשנת ה"א ש"מ (1580). כמו כן חיבר ספר על עיקרי האמונה בשם בית אלהים".

מדבריו עולה שסכנת הדרכים אוסרת על העליה, וכך כותב הלבוש (אבה"ע עה, ה):
יש מי שאומר הא דכופין לעלות לארץ ישראל היינו בדאפשר בלא סכנה, אבל במקום סכנה כגון סכנת ליסטים או סכנת ים אסור לסכן עצמו.

לעומת זאת, מתשובה אחרת של הרשב"ש עולה שסכנת הדרכים משפיעה רק על המצוה לעלות ועל כפיית בן הזוג, אך הדבר תלוי ברצונו של האדם ובחירתו (ג):
 בין תלמיד חכם בין עם הארץ ראוי לו להשתדל בעליתה, שאם עם הארץ הוא יוסיף מצוה, וכ"ש וכ"ש אם ת"ח הוא שמוסיף מדרגה. ואף להיות הדרכים בחזקת סכנה כתבתי אני שאין להכריח לאיש ולאשה לעלות לפי שלא דברו הז"ל במקום סכנה (ולכן אין לכפות את האישה לעלות), וכל אחד בעצמו ישער אם רוצה לסכן עצמו יעלה ואם לאו יחדל.
 וכך כותב בעל המעיל צדקה, רבי יונה לנדסופר⁶, בתשובותיו (סימן כו):

וגם מגדולי המחברים שכתבו על זמנן שהיו סכנות גדולות על הדרכים לא כתבו כי אם שלא לכוף אדם את אשתו אבל הרוצה בעצמו לנסוע אין מוחין בידו כי לבו שלם ובטוח בה' ששומר מצוה לא ידע דבר רע.

יתכן שמדברי רבי יהודה הלוי עולה גישה רחבה יותר בהיתר ההסתכנות (מאמר ה, כג):
 ההסתכנות בים וביבשה (למען העליה לארץ) אינה הסתכנות שבגדר לא תנסו את ה', אלא הסתכנות שאדם כמותו היה מסתכן לו היתה לו סחורה שהוא מקווה להרוויח בה. ואילו הסתכן יותר מזה בגלל געגועיו ובגלל תקוותו לכפרה היו סולחים לו שהוא חושף את עצמו אחרי שעשה חשבון נפש ואחר שנתן תודה על חייו שעברו והסתפק בהם, והקדיש את שארית ימיו לרצות את אלקיו (ואם יגיע לידי סכנה ואלקיו יצילנו) הוא ישבח ויתן תודה. ואם ימית אותו בגלל חטאיו, הוא יהיה שבע רצון וישא זאת בסבלנות וידע אל נכון שבמותו נתכפרו לו רוב חטאיו. דעתי זאת עדיפה מדעתם של מי שמסכנים עצמם במלחמות למען ייזכרו כגיבורים וכמנצחים או למען יטלו שכר גדול; ויש בזאת הסתכנות פחותה משל היוצאים לקרב למען השכר במלחמת קודש.

ד. עד כה עסקנו בסכנות הדרכים כסיבה לאי העלייה לארץ בזמן הגלות. יסוד מרכזי נוסף שעלה בדברי רבותינו כסיבה לאי העלייה במשך הגלות הוא הקושי להתפרנס

6. ביוגרפיה (פרויקט השו"ת): "רבי יונה ב"ר אליהו לנדסופר היה מחכמי פראג. נולד בשנת תל"ח (1678) לאביו ר' אליהו בומסלא, מצאצאי המהר"ל מפראג. למד תורה אצל אביו ואצל חכמי פראג האחרים, והיה תלמיד מובהק של רבי אברהם ברודא. מגיל צעיר נחשב מגדולי חכמי עירו בנגלה ובנסתר, וגם נשאל בהלכה מארצו ואף מארצות רחוקות. רבים מחכמי פראג בדור הבא היו מתלמידיו. נפטר בשנת תע"ג (1713) כשהיה בן ל"ד שנים בלבד."

7. מתוך תרגומו החדש של מיכאל שורץ.

בארץ. יסוד זה מוזכר בדברי הכלבו⁸ בדיונו בשאלה מדוע תלמידי חכמים נמנעו מלעלות לארץ (סימן קכז):

וששאלת למה לא הלכו גדולי ישראל לשם כל האמור לשם אשיבך דלא הוה מותר להו והיו צריכים להתבטל מלמודם ולשוט אחר מזונותם ואמרינן פרק מי שהוציאוה דמותר לצאת מארץ ישראל לח"ל אחר רבו ללמוד תורה כל שכן שאין לילך מרבו מח"ל לארץ ישראל וכל שכן להתבטל מתלמודו ולשוט אחר מזונותיו.

כך כותב גם בעל תרומת הדשן⁹ (פסקים וכתבים סימן פח):

וגם כי המזונות דחוקים ומצומצמים לשם מאד והרווחים קשים, מי יוכל לעמוד בכל זה, מלבד גודל רשעת הישמעאלים אשר לשם. לכן כל איש ישער בעצמו בהשגת גופו וממנו, באיזה דרך יוכל לעמוד ביראת השם ובשמור מצותיו כי זה כל האדם.

וכן הרשב"ש (סימן ב):

וכן אם יש לו מחיה בח"ל ובארץ לא ימצא ערך מחייתו, או לא יהיו לו נכסים לעלות ויצטרך לשאול מהבריות לא חייבתו תורה ולא חייבוהו חכמים שיעלה לארץ וישאל על הפתחים בהוצאה מרובה כזו, וכ"ש אם סכנות בדרכים. כל אלו הדברים או מקצתן מנעו הרבה גדולים שלא לעלות.

השוב: מדוע אדם שלא ימצא פרנסה בארץ פטור? מהו יסוד הפטור?

ה. בימינו, ימי שיבת ציון, המצב השתפר לאין ערוך. השיקול של סכנת הדרכים ודאי אינו קיים. מה עם יסוד הפרנסה? נראה שברוב הגדול של המקרים העליה לא תוביל לצורך להתפרנס מצדקה. אולם, במקרים רבים היא כן תוביל לירידה משמעותית ברמת ההכנסה. האם ירידה זו פוטרת ממצוות העליה¹⁰? אדם שיודע שהכנסתו אמורה לרדת בארבעים אחוזים בעקבות העליה לארץ חייב לעלות בכל זאת?

8. ביוגרפיה (פרויקט השו"ת): "ר' אהרן ב"ר יעקב הכהן מנרבונה שבפרובנס (נוהגים לכנותו ר' אהרן הכהן מלונל, אך הוא היה כנראה בן העיר נרבונה) נולד באמצע המאה ה"ג (ראשית האלף השישי). למד אצל חכמי ארצו, ושהה תקופה מסויימת גם בספרד. בשנת ס"ו (1306) גורש עם כל יהודי צרפת, והתיישב באי מיורקה שליד ספרד. הוא נפטר בערך בשנת ה"א צ' (1330). הספר 'כלבו' הוא כנראה המהדורה הראשונית של ספרו הידוע 'ארחות חיים', שנכתב שנים אחר כך".

9. ביוגרפיה (פרויקט השו"ת): "רבי ישראל בן פתחיה איסרליין, הנקרא בפי הפוסקים מהרא"י, היה מגדולי רבני אשכנז במאה ה' - 15. הוא נולד ברגנסבורג בשנת ה"א ק"נ (1390), וישב על כסא הרבנות בווינה - נוישטט, שם נפטר בשנת ה"א ר"כ (1460). הישיבה, אשר הקים שם, נהייתה למרכז התורה, וממנה יצאו רבנים לקהילות אשכנז. עוד בחייו הוכר כגדול הדור, ושאלות רבות הופנו אליו".

10. כמובן שהשאלה מניחה שיש מצוות עשה חיובית לעלות לארץ, וזאת לאור פשוטות דברי הרמב"ם שמצוות ישוב הארץ כוללת גם מצוה על היחיד שמצווה אותו לעלות לארץ. לפי דברי הרמב"ם שלא

ניזכר מעט בכללי חובת ההשקעה הכספית במצוות: מקובל שאדם אינו חייב להשקיע יותר מחומש מכספו במצוות עשה וכפי שכותב הרמ"א (שו"ע אור"ח תנו):

הגה: ומי שאין לו אתרוג, או שאר מצוה עוברת, א"צ לבזבז עליה הון רב, וכמו שאמרו: המבזבז אל יבזבז יותר מחומש¹¹, אפילו מצוה עוברת (הרא"ש ורבינו ירוחם נ"י ה"ב).
'אין צריך לבזבז עליה הון רוב', ודאי לא יותר מחומש, 'וכמו שאמרו המבזבז אל יבזבז יותר מחומש', וכמה כן חייב להוציא? רבנו ירוחם כותב שעליו להוציא עשירית מנכסיו כמו בצדקה (תולדות אדם וחווה, נתיב יג, חלק ג):

ודקדקו המפרשים דאין אדם חייב הון רב בשביל מצוה כגון לולב או אתרוג וכיוצא בו, דהא אמרין' המבזבז אל יבזבז יותר מחומש... ומכל מקום בעישור נכסיו חייב לקנותו והעישור כמו שפירשתי בצדקה¹².

הב"י כותב על כך (אור"ח תרנו):

ורבינו ירוחם כתב דברים אלו בנתיב י"ג חלק ג' (קד ע"ד) ובסוף כתב ומכל מקום בעישור נכסיו חייב לקנותו עכ"ל ולא ידעתי מנין לו.

שאלה זו קשה לכאורה: הרי רבנו ירוחם הסביר שמקור דבריו בהשוואה לצדקה! המשנ"ב הסביר שהב"י התקשה בהשוואה זו (ביאור הלכה שם ד"ה יותר):

ולענ"ד דסברת הב"י דאין אנו יכולין ללמוד משם (מצדקה)... דשם הוא מצוה שאינה עוברת (שהרי זמנה אינו דווקא עכשיו, וגם אם לא יקיימה עכשיו יוכל לקיימה באותה מידה לאחר זמן), ואפילו אם איכא עניינים דקיימי (עני שנמצא לפני האדם ומבקש ממנו צדקה) הלא יכול (אותו עני) להתקיים ע"י אחרים, מה שאין כן באתרוג וכדומה שהיא מצוה עוברת וחל על גוף האדם.

להלכה הסתפק המשנ"ב (שם ס"ק ח):

יותר מחומש אפילו מצוה עוברת – ומכל מקום חייב להוציא על כל פנים עישור נכסיו לזה, דגם בצדקה שיעור בינוני הוא מעשר. ועיין במ"א וא"ר דכמו שם לענין צדקה שנה ראשונה (עשירית) מן הקרן מכאן ואילך מן הריוח הכא נמי בענינינו. ועיין בבה"ל שביררנו דרצה לומר דמשיעור זה (עשירית) בודאי אסור לפחות אבל אפשר דבענינינו דהוא מצוה עוברת גרע טפי וחייב להוציא עד חומש מנכסיו.

מנה את המצוה נראה כאמור שאין מצוות עשה חיובית על כל יחיד ויחיד לעלות לארץ, וכן לפי הבנות מסוימות ברמב"ן. וראה על כך עוד בדף הבא.

11. כוונת הרמ"א לתקנת אושא 'שהמבזבז אל יבזבז יותר מחומש'. תקנה זו נאמרה במקורה לגבי צדקה, והראשונים הרחיבו אותה לשאר מצוות עשה.

12. הכוונה שנה ראשונה מהקרן ומכאן ואילך עשירית מהרווחים, מההכנסות, ולא מהשווי הכולל של הנכסים. וכמו מעשר כספים – שוודאי שאין הכוונה עשירית משווי הבית למשל, אלא עשירית מהמשכורת, מההכנסות.

כמה אדם חייב להוציא במצוות לפי רבנו ירוחם? כמה הוא חייב לפי ספקו של המשנ"ב? חשוב היטב: שאלה זו משפיעה על שאלתנו, עליה לארץ שתוביל לירידה של ארבעים אחוזים במשכורת?

1. אולם, נראה שהפטור של יותר מעשירית או חומש אינו שייך בירידה במשכורת. ונקדים: מצוות כיבוד הורים מחייבת אמנם את הבן לדאוג להוריו, 'מאכיל ומשקה', אך רק בגופו ולא בממונו, 'משל אב'¹³ ולא משל בן'. כדי ליישב מקורות שמהם עולה שהבן חייב להשקיע מכספו, חילקו הראשונים בין השקעה כספית ובין מניעת רווח (ר"ן קידושין דף יג. בדפי הרי"ף):

אי נמי כי אמרינן משל אב הני מילי בדאיכא חסרון כיס (להוציא מכספו ממש) אבל התם עבורי רווחא בעלמא הוה (מניעת רווח בלבד, שלא מכר את הפרה האדומה ולא הפסד ממוני).

נראה שגם ירידה במשכורת מוגדרת כמניעת רווח בלבד, וא"כ היא אינה נחשבת כהשקעה כספית של עשירית או חומש. אמנם, מדברי ר' משה פיינשטיין בכמה מקומות עולה שפיטורים מעבודה נחשבים כהפסד יותר מחומש ואדם לא חייב לקיים מצוות עשה שתוביל לפיטוריו מעבודתו. כך הוא פוסק בנוגע לאדם שמעסיקו מתנה את העסקתו בכך שיעבוד בגילוי ראש (אור"ח"ד, ב):

והשגת משרה שהוא לפרנסתו הוא הפסד גדול יותר אף מחומש שאינו מחוייב.

וכן לגבי אלמנה שמעסיקה תובע ממנה לעבוד ללא כיסוי ראש (אבה"ע א, נז):

ולכן כל שהוא הפסד כחומש נכסיו ויותר כהא שאין משגת משרה להרויח לחיותה וחיות בניה הוא אונס שאינה מחוייבת ללישנא בתרא שהוא עיקר.

התבונן בדברים: האם ניתן להסיק מהם שלדעת ר' משה פיינשטיין אין לחלק בגדרי חובת השקעה כספית במצוות בין מניעת רווח ובין הוצאת ממון, שהרי פיטורים מעבודה הם בגדר מניעת רווח ובכל זאת הוא מחשיב אותם כהוצאת יותר מחומש?

נפגשנו לעיל עם סברה אחת לטובת הטענה שפטור השקעה כספית במצוות יותר מחומש אינו שייך בנידונו: כל עוד שאדם מוצא עבודה, ירידה במשכורת היא מניעת רווח שאינה פוטר. אנסה לטעון טענה נוספת: הפטור של השקעה כספית יותר מחומש נאמר רק כאשר התורה לא מצווה על

13. והבן צריך למשל ללכת לשוק כדי לקנות להם אוכל מכספם או להכין להם אוכל וכו'. אך הוא אינו חייב להוציא מממונו כדי לפרנס את ההורים ולקנות להם אוכל בכספו. ואפילו אם אין להם כסף, הוא חייב אמנם מצד מצוות צדקה אך לא מצד כיבוד הורים (אולם, יש ראשונים הסבורים שאם אין להם כסף הוא חייב גם מצד מצוות כיבוד הורים).

כך בפירוש¹⁴. אך כאשר התורה מצוה על האדם לעלות לארץ, והרי הדיון הוא לשיטת הרמב"ן שהתורה מצווה לעלות לארץ, היא מצווה על כך למרות שבדרך כלל משמעות העליה היא אבדן העבודה וצורך למצוא עבודה אחרת, וודאי שהמצב הרגיל היה שהאדם לא יוכל לדעת כמה ירוויח וסביר שירוויח פחות, ובכל זאת התורה מצווה אותו לעלות לארץ! ואמנם, הראשונים חידשו בסברתם שהתורה לא ציוותה זאת כאשר סביר להניח שהעליה תוביל אותו לצורך לבקש צדקה. אך, כל עוד שרוב הסיכויים שימצא עבודה, גם אם בשכר נמוך יותר, ודאי שהתורה מצווה על כך, ואין אפוא מקום להפעלת הפטור. וכשם שלא נטען שאדם אינו מצווה למסור את נפשו על קידוש השם או להילחם במלחמת מצוה¹⁵!

ז. נראה אפוא שלפי שיטת הרמב"ן אותו אדם חייב לעלות לארץ למרות הירידה הגדולה במשכורת. אולם, כפי שלמדנו יש שיטות אחרות במצוות יישוב הארץ ולפיהן התורה אינה מצווה במצוות עשה חיובית על כל אחד ואחד לעלות לארץ, ויתכן שאדם רשאי לסמוך עליהן, וכך כותב הרב איתם הנקין בסיום מאמרו (תחומין כ"ח):

מבירור שיטות הראשונים בנושא עולה, שלאלה הגרים כיום בחו"ל יש על מי לסמוך, הן מצד השיטה שמצות ישיבת א"י היא מדרבנן, והן מצד השיטה שזו מצוה קיומית (כפי שהכריעו חלק מגדולי התקופה). ואף על פי שמלכתחילה ראוי להחמיר כרמב"ן וסיעתו, מכל מקום מנהג מבטל הלכה, ובפרט לפי מה שנתברר שרוב הראשונים לא אחזו בשיטת הרמב"ן. ולכן אין למחות ביושבים בחו"ל... מעבר לבירור, יש להודות שאין הדעת נוחה מהמסקנה שהמצוה היא מדרבנן, כי בודאי ראוי שענין כה מרכזי במקרא ובקורות עם ישראל, כיישוב הארץ, יהיה מצוה מן התורה (אם כי אין פוסקים הלכה על בסיס מה שראוי להיות). אולי אפשר להסביר שהתורה לא ראתה צורך להורות במצוה מכריחה על יישוב ארץ ישראל, כי כשם שאדם בריא אוכל וישן בכל יום, ואין התורה מצווה אותו על כך, כך גם אומה בריאה ואדם מתוקן מישראל שואף להיות בארצו ובנחלת אבותיו, ואין צורך לצוותו על כך.

14. הראשונים למדו אותו מגמ' שעוסקת בקניית ארבעת המינים, ומצוות ארבעת המינים בוודאי לא אמורה להוביל להוצאה של יותר מחומש מהנכסים. כך גם לגבי מצוות אחרות ככיסוי ראש וכדומה: המצוות לא אמורות בדרך כלל להוביל להוצאה של יותר מחומש.

15. דברים דומים ורחבים יותר כתב הרב ארי שבט במאמרו בתחומין כ"ב.